

**Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi Felsefe doktoru (PhD) derecesi için
"8D02303 -Dilbilim" alanında Düysen Kuvatbek Konısbayulu tarafından
hazırlanıp tez jürisine sunulan "Tarihiy Metinnin Lingvokognitivtik
Aspektisi ("Kırımın Kırık Batırı" Jırı Materialı Negizinde)" başlıklı tezi
için önerilen yabancı danışmanın**

GÖRÜŞÜ

Giriş bölümünde bilişsel bilim konusuna yer verilmekte, 20. yüzyılın başlarında deneysel psikolojide ortaya çıktığı ve giderek etki alanını genişletip sinirbilim, dilbilim, felsefe, antropoloji, biyoloji, etoloji, yapay zekâ ve bilgisayar bilimi gibi alanlarını da içine alarak öncü bilim dallarından biri haline geldiği ifade edilmektedir. Bu alanın N. Chomskiy'nin üretici dil bilimi kuramıyla da bağlantılı olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren disiplinler arası bir bilimsel alan olarak ortaya çıktığı da belirtilmiştir. Bu alanda dünyada birçok çalışmanın yürütüldüğü bilgisinden sonra, bu tezin bilgi ve iletişim teknolojilerinin mevcut gelişme düzeyinde yürütüldüğü ifade edilmektedir. Verilen bilgiye göre, toplumun gelişmesi, yapısının karmaşıklaşması, toplumda konuşulan dili konuşanların sayısının artması, tabakalaşmanın güçlenmesi, ekonomik yönetim kültüründe meydana gelen değişimler bir araya gelerek dilin bilişsel katmanı da dahil olmak üzere dilin katmanlarını yansıtmaktadır. Bu olgunun sözlü edebiyat metinlerinde ve çeşitli malzemelerin yüzeyine çizilmiş yazılı anıtlarda görülebildiği, belirli bir tarihî dönemde ortaya çıkan bir eserin, o dönemde toplumun bilincinde var olan evrenin dilsel imgesinden bilgi verdiği belirtilen bölümde, aynı zamanda bilişsel dilbilimin bilimsel aygıtının, tarihsel metinlerdeki bilişsel olguları tespit etmemize ve anlamlarını ortaya çıkarmamıza olanak tanıyan araştırma araç ve yöntemlerine sahip bir alan olarak kabul edildiği de belirtilmektedir.

Tarihi dönem metinlerinden birinin de Nogay dönemi edebiyatına ait olduğu, bu dönemin kahramanlık edebiyatını, diğer kahramanlık edebiyatlarından ayıran önemli özelliğin tarihi bir prototipe dayanması olduğu ifade edilen tezde, Nogay dönemi kahramanlık edebiyatının içerik bakımından oldukça karmaşık olduğu belirtilmektedir. Tezde, şiirlerde toplumun mahiyeti, maddi ve manevi kültürün tasviri, toplumsal ilişkiler hiyerarşisi belirsiz ve belirsiz olduğu için, döneme özgü kahramanlık eserlerinin içeriğinin çeşitli düzeylerde yontemsel bilgileri yoğunlaştırdığı, bunun da bu dönem kahramanlık edebiyatını bilişsel dilbilimin konusu haline getirdiği tespiti yapılmaktadır. Otuz altı destandan oluşan ve tarihi bir temeli olan Kırımın Kırık Batırı destanı da bu farklı özelliklere

sahip eserlerden biridir. Tez konusunun seçilmesindeki ölçütler yazar taraafından şöyle bildirilmiştir: “"Kırım'ın Kırk Kahramanı" metninde geçen silah adları ve askeri terimler çağdaş dil bilimi açısından incelenmediği, metinde geçen onomastik adların, modern dil bilimi bağlamında sistematik olarak yeterince incelenmediği, metinde bulunan çeşitli yöntemsel bilgiler bilişsel dilbilim araçları kullanılarak araştırılmadığı için, eser üzerinde bu konularda bir tez hazırlanmasının uygun olduğuna karar verildiği belirtilmektedir.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır.

Tezin birinci bölümü «Kırımın Kırk Batırı» jırının sıypattaması, zerttelüvi” adını taşımaktadır. Burada “"Kırım'ın Kırk Kahramanı" şiirinin tanımı, "Kırım'ın Kırk Kahramanı" şiirinin incelenmesinin tarihi süreci, "Kırım'ın Kırk Kahramanı" şiirinin dilbilimsel incelemesi” konuları ele alınmaktadır. Bölümün sonuç kısmında şu değerlendirmelere yer verilmiştir: KKB şiiri karmaşık bir içeriğe ve yapıya sahip, sözlü edebiyat örneğidir. Üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Eserin, Bolşevikler döneminde yasaklanması sebebiyle Sovyetler dönemindeki ilk çalışmaların 1940'lara rastladığı ifade edilen bölümde, eserin Murın Jırav'ın söylediği şekliyle 1942'de yazıya geçirildiği, bu incelemelerin 1940'lardaki bilimsel bilgilere dayalı olduğu ve eser hakkında genel bilgiler olup sınırlı malumatlar olduğu ifade edilmektedir. İncelemelerin Sovyet döneminde başladığı ancak metnin 2005'te yayımlandığı belirtilen birinci bölümde, eserin 2007'de Türk diline aktarıldığı, araştırmalarında Kazakça ve Türkçe olarak yayımlanmaya başladığı bilgisi verilmektedir. Destanda silahlar ve birçok maddi kültüre ait söz varlığının dikkat çekici olduğu, dil bilimsel açıdan da ilgi çekici olduğu belirtilmektedir. Destanın tarihselliği, bilişsel dilbilimi de kapsayan diyakronik dil bilimi perspektifinden incelemenin önem arz ettiği belirtildikten sonra çalışmanın, şiir metninin kronolojik uygunluğunu tespit etmek ve destan metnindeki bilişsel olguları inceleyerek dil gelişim sürecinin işaretlerini incelemek için uygun olacağı görüşünden de hareketle tez konusu olarak seçildiği ifade edilmektedir.

Tezin ikinci bölümü «Kırımın Kırık Batırı» jırındağı onomastikalık kenistik” adını taşımaktadır. Bu bölümde “"Kırım'ın Kırk Kahramanı" şiirindeki antroponimler, yer adları (toponimler), mevkiler, ünvanlar ve etnonimler” tespit edilerek değerlendirilmektedir. Bu bölümün sonuç kısmında değerlendirilen verilerden sonra şu belirlemeler yapılmıştır: Hacimli bir destan metni olması dolayısıyla ilk çalışmanın metin üzerinde yapılp, dil birimlerinin sözcüksel ve anlamsal kategorilere göre seçiminin optimize edilmesi şeklinde gerçekleştirildiği

görülmektedir. Tespit edilen adların nicel ve nitel göstergelerinin toplandığı, bu isimlerin veri tabanında gerekli bölümlere ki bu bölümler veri tabanındaki dil birimi olarak ne olduğu, destanların kahramanlarının adları, tekrarlanma sıklığı gibi verilerin sütunları olup oralara verilerin yerleştirildiği açıklanmaktadır. Ardından sözcüksel ve anlamsal kategorilere göre derlenen veri tabanlarının kapsamlı bir analizinin yapıldığı görülmektedir. Antroponimlerin ilk analiz sonuçları, kişisel adların Türk isimleri ve İslam kültürüyle ilgili adlar olmak üzere iki büyük gruptan oluştuğunu göstermektedir. Buradaki kategorileşmenin semantik ve leksikal göstergelere göre yapıldığının bilgisini veren yazar, antroponimlerin de cinsiyet farklarına göre sınıflandırıldığını, antroponimlerin metin bağlamında çeşitli bilişsel katmanlara sahip olduğunu belirtmektedir. Şiir bağlamında antroponimlerin dizilimi ve hiyerarşik konumuna dikkat edildiğinde şiirin kahramanlarının eski Türk adlarından İslam kültürüyle ilişkili adlara geçiş süreci görülmektedir.

Eserde Aral-Hazar bölgesinin ve sınır bölgelerinin coğrafyasının anlatıldığı, geçen yer adlarından hareketle coğrafi adların 14-16. yüzyıllara ait nesne adları olabileceği, destanın boylar ve farklı milletler arasında yayılışının hikayesi ve yer adlarının orijinalliklerini koruduğu, bu sebeple de KKB destanındaki bilişsel yapılara tarihsel bellek perspektifinden bakmak gerektiği, eserdeki ünvanların kronolojik olarak Altın Orda, Nogay Orda ve Kazak Hanlığı tarihî dönemleriyle ortak olduğu, eserde on etnik ismin geçtiği, etnonimlerin nitel göstergelerinin “ben ve öteki” kavramının tezahürünü ortaya koyduğu ve yapılan incelemelerden de hareketle etnonimlerin semantik katmanlarına yansyarak bilişsel düzeyde farklı yapılar oluşturduğu ifade edilmektedir.

Tezin üçüncü bölümü «Kırımın Kırık Batırı» Jırındağı askeri kenistik” başlığını taşımaktadır. Bu kısımda “Kırım'ın Kırık Kahramanı” şiirindeki silahlar ve teçhizat isimleri, askeri terimler” tespit edilerek incelenmektedir. Bölümün sonucu şu şekilde verilmiştir: Bu bölümde ele alınan silahlar ve askeri terimlerin tezin en yaygın ifade edilen söz varlığı içerisindeki bölümü olduğu ifade edilen değerlendirmede, metinde geçen silahların isimleri yanında kullanımları, işlevsel özellikleri, kullanım prosedürü, yapımları ve parçalarının isimlerinin ayrıntılı olarak anlatıldığı belirtilmektedir. Destan metnin silah adlarının anlatımının sistematik olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun, silahların anlam alanını belirleme ve bilişsel yapılarını inceleme imkanı sağladığı da vurgulanmaktadır. Metnin incelenmesi sırasında silahların yapı ve işlevsellik açısından ortak özelliklerine göre gruplandırıldığı, silahın ismine ilişkin anlamsal özellikler ve tekrarlanma

sıklıklarının silahın anlamsal ve bilişsel yapısını ortaya koyduğu, silah adlarının anlamlarının tespit edilmesiyle birbirinden ayırt edilebilmesine, yani türlerinin belirlenmesine imkân sağlandığı, silahlara ilişkin olguları sistematize etmek için bilişsel haritalama yönteminin kullanıldığı bilgilerine de yer verilmektedir. Silahlarla ilgili verilerin tarihi verilerle de örtüştüğü gösterilmektedir.

Askerlik mesleğiyle ilgili dil birimlerinin incelenmesi sonucunda, destan metninde askeri eylemlerin geniş çaplı bir karaktere büründüğü gösterilmekte, buna dayalı olarak sınıflandırma dil biriminin anlam alanı ve savaş eyleminin/hareketlerinin bilişsel özellikleri esas alınarak yapılmaktadır. Derlenen malzeme vasıtasıyla dil gelişiminin evrimini dil antropolojisi perspektifinden geriye dönük olarak inceleme imkanının olduğu da görülmektedir. Destandaki savaş kavramıyla günümüzdeki savaş anlayışı karşılaştırıldığında çok fazla farklılık olduğu görülmektedir. Araştırmacıya göre öyle olsa da KKB destanında savaşa ilişkin verilen eğitici bilgilerin öneminin azalmadığı görülmekte, aksine, şiirin metnindeki bilişsel bilginin diyakronik yapısı, halkın savaş anlayışında bir kırılma yaratmaktadır. Bu bilgiler, dildeki bilişsel evrim sürecini karşılaştırmalı olarak ele almayı mümkün kılmaktadır.

Tezin sonuç bölümü; bilişsel dilbilimin, dildeki bilişsel olguların çeşitli yönlerini inceleyen, günümüzde modern dilbilimin en hızlı büyüyen alanlarından biri olduğu tanımıyla başlamaktadır. Destan metninde bulunan her bir destanda yer alan dize ve cümle sayıları, destanlar arasındaki bağlantının nicel göstergeleri olarak destanlar arasındaki içerik hiyerarşisini de göstermektedir. Araştırmacı sık tekrarlanan dil birimleri, antroponimler, yer adları, etnonimler, meslek unvanları, ünvanlar, silah adları, askeri mesleklerle ilgili adlar ve at adlarını bir araya getirmiştir. Dil birimlerinin yazım farklılıkları tespit edilerek leksikal-semantik gruplara ayrılmıştır.

KKB'nin incelenmesinin Sovyet dönemi, Sovyet dönemi sonrasında gerçekleştirildiği bilgisi de değerlendirmede yer almaktadır. Destanın 2007 yılında Türkiye Türkçesine çevrildiğini belirten araştırmacı, destanın dil bilimi, özellikle de bilişsel dil bilimi açısından değerinin eserin içeriğiyle bağlantılı olduğunu belirtir. İnceleme sonucunda destanın içeriğinin çok katmanlı olduğu ifade edilmekte, dil birimlerinin, leksik ve semantik katmanlarının yanı sıra, bilmediğimiz yöntemsel bilgileri de içerdiğinin tespit edildiği görülmektedir. Sonuç kısmında destan kahramanları ile diğer katılımcılar arasındaki ilişkinin soyağacı içindeki ve soyağacı dışındaki ilişki şeklinde iki düzeyli olduğu tespitine yer verilmektedir.

Destanda iki yüze yakın kişi adı ve varyasyonları olduğu görülmekte, antroponimlerin farklı kökenlere sahip olduğu, adların taşıdığı anlamsal ve bilişsel bilginin farklı olduğu da anlaşılmaktadır. Burada Türk boylarının adlandırma geleneğiyle örtüşen bilgiler olduğu da tespit edilmiştir. İsimlerin anlam katmanlarının Türk dilleri için alışılmadık bir olgu olduğu tespiti de değerlendirmeler içerisinde yer almaktadır.

Tespit edilen yer adlarından hareketle destanın başlangıçta Hazar-Aral-Münger-Volga arasında ortaya çıktığının düşünüldüğü, Nogayların İdil nehrinin batı kıyısına göç etmesiyle destandaki yer adlarının da göç ettiği ve değiştiği bilgisi de sonuç içerisinde yer almaktadır.

Silah adlarının önce sınıflandırıldığı, sonra toplanan verilerin silahlarla ilgili mesleki literatürdeki materyallerle karşılaştırıldığı, Orta Çağ silahları ile ilgili bilgilerle karşılaştırmalar yapıldığı ve bunların değerlendirmeleri de bu bölümde yer almaktadır.

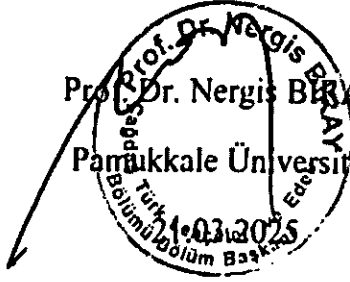
Destanda savaş ve sonuçlarının da anlatıldığı belirtilmekte, kahramanların eski dönemlerdeki özellikleriyle şimdiki özellikleri karşılaştırıldığında kahraman kavramının Orta Çağ'dan bu yana bilişsel ve semantik düzeyde oldukça çok değiştiği bilgisi verilmektedir. Araştırmacı, hacimli olan eser üzerindeki çalışmaların devam edeceği düşüncesinde olduğunu da ifade etmektedir.

Çalışmada, tarihi bir metin olan Kırım'ın Kırk Batırı destanı temel alınarak üzerinde dil bilimi ve bilişsel dil bilimi alanında kapsamlı bir araştırma yapıldığı görülmektedir. Tezin konusunun seçilmesinde ortaya konulan teorik bilgiler konunun kapsamıyla örtüşmektedir. Konunun nasıl ele alınacağı ve hangi açılardan değerlendirileceği de iyi belirlenmiştir.

Tez konusuyla ilgili olarak literatür taraması ayrıntılı bir şekilde yapılmış, gerekli eserler belirlenmiş ve yerli yerinde kullanılmıştır. Tez çalışmasında özgünlükten uzaklaşmadan ilmi çalışma tarzına uygun olarak hareket edilmiştir. Elde edilen söz varlığı verileri dikkatli bir şekilde incelenerek değerlendirilmiş, bu doğrultuda araştırmanın sonuçları belirlenmiştir. Sonuç olarak çalışma iyi bir ilmi seviyede, teorik açıdan olduğu kadar pratik açıdan da yeterli bir bilgi birikimine sahip, kapsamlı bir araştırma olarak hazırlanmıştır. Tezin yapısı, içeriği, ilmi temellendirme düzeyi, önermeleri, belirlenen konunun tespiti ve otyaya konuluğu açısından başarılıdır. Bu nedenle Düysen Kuvatbek Konısbayulı'nın "**Tarihiy Metinnin Lingvokognitivtik Aspektisi**" ("Kırımın

Kırık Batırı" Jırı Materialı Negizinde)" adlı çalıřmasını bařarılı buluyorum ve doktora derecesin almak için sunuyorum.

Prof. Dr. Nergis BERAY
Pamukkale Üniversitesi

эл-Фараби атындағы ҚазҰУ

«8D02303 – Лингвистика» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін Дүйсен Қуатбек Қонысбайұлы дайындаған "Тарихи Мәтіннің Лингвокогнитивтік Аспектiсi («Қырымның Қырық Батыры» жыры материалы негiзiнде)" атты диссертациялық жұмысқа шетелдік кеңесшінің ПІКІРІ

Кіріспе бөлімінде когнитивтік ғылымның пәні қамтылып, оның 20 ғасырдың басында эксперименталды психологияда пайда болып, бірте-бірте нейро ғылымдар, лингвистика, философия, антропология, биология, этология, жасанды интеллект және информатика сияқты салаларды қамтитын шеңбері кеңейгені айтылады. Сондай-ақ бұл саланың 20 ғасырдың екінші жартысында Н.Хомскийдің генеративті тіл білімі теориясына байланысты пәнаралық ғылыми сала ретінде пайда болғаны айтылды. Бұл салада әлемде көптеген зерттеулер жүргізілгенін білгеннен кейін бұл диссертациялық жұмыстың ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қазіргі даму деңгейінде жүргізілгені айтылады. Берілген мәліметтерге сүйенсек, қоғамның дамуы, оның құрылымының күрделенуі, қоғамда сөйлейтін тілде сөйлейтіндердің көбеюі, стратификацияның күшеюі, шаруашылық жүргізу мәдениетіндегі өзгерістердің бірігіп, тіл қабаттарын, оның ішінде тілдің танымдық қабатын бейнелейді. Бұл құбылыстың ауыз әдебиеті мәтіндері мен түрлі материалдар бетінен түсірілген жазба ескерткіштерінде байқалатындығы, белгілі бір тарихи кезеңде пайда болған шығарманың сол кездегі қоғам санасында болған ғаламның тілдік бейнесінен мәлімет беретіндігі баяндалған бөлімде ғылыми аппараттың танымдық лингвистикалық әдіс-тәсілдерді анықтауға мүмкіндік беретіні де айтылады тарихи мәтіндерге еніп, олардың мағыналарын ашады.

Диссертациялық жұмыста тарихи кезең мәтіндерінің бірі ноғайлы дәуірі әдебиетіне жататындығы және бұл кезеңдегі қаһармандық әдебиеттің басқа батырлық әдебиеттерден ерекшеленетін маңызды ерекшелігі оның тарихи прототипке негізделгендігі, ал ноғайлар дәуіріндегі қаһармандық әдебиеттің мазмұны жағынан біршама күрделі екені айтылады. Диссертациялық жұмыста жырда бейнеленген қоғам болмысы, материалдық және рухани мәдениеттің суреттелуі, қоғамдық қатынастардың иерархиясы түсініксіз әрі жүйесіз болғандықтан, сол кезеңге тән қаһармандық шығармалар мазмұны әртүрлі деңгейде әдістемелік мәліметтерді күшейтіп, осы кезеңдегі қаһармандық әдебиетті когнитивтік лингвистиканың пәніне айналдыратындығы айқындалады. Отыз алты дастаннан тұратын, тарихи негізі бар «Қырық батыр» эпопеясы да әртүрлі сипаттағы шығармалардың жиынтығы. Диссертациялық жұмыстың тақырыбын тандау критерийлерін автор былай деп көрсетеді: «Қырымның қырық батыры» мәтініндегі қару атаулары мен әскери терминдер қазіргі тіл білімі тұрғысынан

зерттелмегендіктен, мәтіндегі ономастикалық атаулар әртүрлі мәтіндік ақпараттар тұрғысынан жүйелі түрде зерттелмеген лингвистикалық құралдарды пайдалана отырып, жұмыс бойынша осы тақырыптар бойынша диссертациялық жұмыс дайындаған дұрыс деп шешілді.

Зерттеу үш бөлімнен тұрады.

Диссертациялық жұмыстың бірінші бөлімі «Қырымның Қырық Батыры» жырының сыыпаттама, зерттелуі» деп аталады. Мұнда «Қырымның Қырық Батыры» поэмасының анықтамасы, «Қырымның Қырық Батыры» поэмасының зерттелуінің тарихи процесі, «Қырымның Қырық Батыры» жырының лингвистикалық қырлары қарастырылған. Бөлімнің қорытынды бөлімінде мынадай бағалар берілген: ҚҚБ жыры күрделі мазмұн мен құрылымға ие, ауыз әдебиетінің үлгісі болып табылады. Бұл шығармаға қатысты көптеген зерттеулер жүргізілген. Еңбектің большевиктер дәуірінде тыйым салынуына байланысты Кеңес дәуіріндегі алғашқы зерттеулердің 1940 жылдарға сәйкес келетіні айтылған бөлімде жырдың Мұрын жырау нұсқасымен 1942 жылы қағазға түсірілгені, бұл зерттеулердің 1940-жылдардағы ғылыми мәліметтерге сүйенетіні және жалпы сипаттағы шектеулі мәліметтер қамтылғаны көрсетілген. Зерттеулердің Кеңес дәуірінде басталғаны, алайда мәтіннің 2005 жылы жарияланғаны, 2007 жылы түрік тіліне аударылғаны және зерттеулердің қазақ және түрік тілдерінде жарық көре бастағаны бірінші бөлімде баяндалған. Эпостағы қару-жарақ пен көптеген материалдық мәдениеттердің сөздік қоры ерекше және лингвистикалық тұрғыдан да қызықты екені айтылады. Эпостың тарихилығын когнитивтік лингвистиканы да қамтитын диахрондық лингвистика тұрғысынан қарастырудың маңыздылығы көрсетілгеннен кейін, поэтикалық мәтіннің хронологиялық сәйкестігін анықтап, мәтіндегі тілдің даму үрдісін таңбалау арқылы зерделеу орынды болады деген көзқарас негізінде зерттеудің диссертациялық жұмыс тақырыбы ретінде таңдалғаны айтылады.

Диссертациялық жұмыстың екінші бөлімі «Қырымның Қырық Батыры» жырындағы ономастикалық кеңістік» деп аталады. Бұл бөлімде «Қырымның Қырық батыры» поэмасындағы антропонимдер, жер-су атаулары (топонимдер), мекенжайлар, атаулар мен этнонимдер анықталып, бағаланған. Бұл бөлімнің қорытындысында қарастырылған деректер негізінде мынадай тұжырымдар жасалған: Мәтін көлемді эпос болып табылатындықтан, алғашқы зерттеудің мәтіннің өзіне бағытталып, тілдік бірліктерді лексикалық және мағыналық категорияларға сәйкес іріктеуді оңтайландыру түрінде жүзеге асқаны байқалады. Анықталған есімдердің сандық және сапалық көрсеткіштері жинақталғаны, бұл есімдердің деректер базасына енгізілгені, ал ол жердегі бөлімдер — тілдік бірлік ретінде не екені, эпос кейіпкерлерінің есімдері, қайталану жиілігі секілді мәліметтердің бағандары екені және осы деректердің сол бағандарға орналастырылғаны

түсіндіріледі. Одан кейін лексикалық-семантикалық категориялар бойынша құрастырылған мәліметтер қорына жан-жақты талдау жасалды. Антропонимдерді талдаудың алғашқы нәтижелері кісі есімдерінің екі үлкен топтан тұратынын көрсетеді: түрік есімдері мен ислам мәдениетіне қатысты атаулар. Мұндағы категориялаудың мағыналық-лексикалық көрсеткіштеріне қарай жүргізілетіні туралы мәлімет берген автор антропонимдердің де жыныс ерекшеліктеріне қарай жіктелетінін және мәтін аясында антропонимдердің сан алуан танымдық қабаттары болатынын айтады. Поэма аясында антропонимдердің орналасуы мен иерархиялық орны ескерілсе, жыр қаһармандарының ескі түрік атауларынан ислам мәдениетімен байланысты есімдерге ауысу процесі байқалады.

Еңбекте Арал-Каспий өңірі мен шекаралық аймақтардың географиясы сипатталғаны, шығармада кездесетін жер атауларына сүйене отырып, географиялық атаулардың 14–16 ғасырларға тән нысан атаулары болуы мүмкін екені, жырдың рулар мен әртүрлі халықтар арасында таралу тарихы және жер атауларының түпнұсқалығын сақтап қалғаны, осы себепті ҚҚБ жырындағы танымдық құрылымдарға тарихи жады тұрғысынан қарау қажет екені айтылған. Шығармада кездесетін лауазымдардың Алтын Орда, Ноғай Ордасы және Қазақ хандығы сияқты тарихи кезеңдермен хронологиялық тұрғыда сәйкес келетіні, жырда он этнонимнің аталғаны, бұл этнонимдердің сапалық көрсеткіштері «мен» және «өзгелер» ұғымдарының көрінісін бейнелейтіні және жүргізілген талдаулар негізінде этнонимдердің семантикалық қабаттарында танымдық деңгейде түрлі құрылымдар түзетіні атап өтілген.

Диссертациялық жұмыстың үшінші бөлігі «Қырымның қырық батыры» жырындағы әскери кеңістік» деп аталады. Бұл бөлімде «Қырымның Қырық Батыры» жырындағы қару-жарақ пен жабдық атаулары, әскери терминдер анықталып, талданады. Бөлімнің қорытындысында мынадай тұжырым жасалған: бұл бөлімде қарастырылған қару-жарақ пен әскери терминдер диссертациядағы ең кең таралған сөздік құрам бөлігін құрайтыны айтылып, мәтінде кездесетін қарулардың атауларымен қатар олардың қолданылуы, функционалдық ерекшеліктері, қолдану тәртібі, жасалу жолдары мен бөлшек атаулары егжей-тегжейлі сипатталғаны атап көрсетіледі. Эпостық мәтіндегі қару атауларының баяндалуында жүйелілік бар деген қорытынды жасалды. Бұл қарудың семантикалық өрісін анықтауға және олардың танымдық құрылымдарын тексеруге мүмкіндік беретіні де баса айтылады. Мәтінді зерделеу барысында қару-жарақтардың құрылымы мен атқаратын қызметі жағынан ортақ белгілеріне қарай топтастырылатыны, қару атауының мағыналық белгілері мен қайталану жиілігі қарудың мағыналық және когнитивтік құрылымын ашатыны, қару атауларының мағыналарын анықтау оларды бір-бірінен ажыратуға

мүмкіндік беретіні, яғни қарудың түрлерін анықтауға мүмкіндік беретіні, яғни қолданылған қару-жарақ жүйесін анықтауға мүмкіндік беретіні айтылады. Қару-жараққа қатысты деректердің де тарихи деректермен сәйкес келетіні көрсетілген.

Әскери кәсіпке қатысты тілдік бірліктерді сараптау нәтижесінде эпостық мәтіндегі әскери іс-әрекеттердің кең ауқымды сипат алатыны және соның негізінде тілдік бірліктің мағыналық өрісі мен соғыс қимылының/қозғалысының танымдық ерекшеліктеріне қарай жіктелу жасалғаны байқалады. Сондай-ақ құрастырылған материал арқылы тіл дамуының эволюциясын лингвистикалық антропология тұрғысынан ретроспективті түрде қарастыруға болатыны байқалады. Эпостағы соғыс ұғымын бүгінгі соғыс түсінігімен салыстырсақ, көптеген айырмашылықтар бар. Зерттеушінің пайымдауынша, соған қарамастан ҚКБ дастанындағы соғыс туралы берілген тәлім-тәрбиелік мағлұматтардың маңызы кемімейтін сияқты, керісінше, поэма мәтініндегі танымдық ақпараттың диахрондық құрылымы халықтың соғыс туралы түсінігінде жүйелі сипат туғызады. Бұл ақпарат тілдегі когнитивтік эволюция процесін салыстырмалы түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Диссертациялық жұмыстың қорытынды бөлімі когнитивтік лингвистиканың тілдегі когнитивтік құбылыстардың сан алуан аспектілерін зерттейтін қазіргі тіл білімінің қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі екендігін анықтаудан басталады. Эпостық мәтіндегі әрбір эпостағы жолдар мен сөйлемдер саны да эпостар арасындағы байланыстың сандық көрсеткіші ретінде эпостар арасындағы мазмұндық иерархияны көрсетеді. Зерттеуші жиі қайталанатын тілдік бірліктерді, антропонимдерді, жер-су атауларын, этнонимдерді, кәсіптік атауларды, атақтарды, қару атауларын, әскери кәсіпке қатысты атауларды және жылқы атауларын біріктірді. Тілдік бірліктердің орфографиялық өзгешеліктері анықталып, лексикасемантикалық топтарға бөлінді.

Бағалауда ҚКБ-нің тергеуі кеңестік кезеңде және кеңестік кезеңнен кейін жүргізілгені туралы мәліметтер де қамтылған. Эпостың түрік тіліне 2007 жылы аударылғанын айтқан зерттеуші эпостың тіл білімі, әсіресе когнитивтік лингвистика тұрғысынан құндылығы шығарманың мазмұнымен байланысты екенін айтады. Сараптама нәтижесінде эпостың мазмұны көп қатпарлы екендігі айтылып, онда біз білмейтін методологиялық ақпарат, тілдік бірліктердің лексикалық-семантикалық қабаттары бар екені байқалады. Қорытынды бөлімінде эпос кейіпкерлері мен басқа қатысушылар арасындағы қатынастардың шежірелік ішкі байланыс және шежірелік сыртқы байланыс түрінде екі деңгейлі екені анықталғаны атап өтіледі.

Эпоста екі жүзге жуық кісі есімдері мен түрленуі бар екені, сонымен қатар антропонимдердің шығу тегі әр түрлі, атаулардың алып жүретін мағыналық, танымдық ақпараты да әр түрлі екені аңғарылады. Мұнда түрік тайпаларының атау дәстүріне сәйкес келетін мәліметтер бар екені де анықталды. Атаулардың мағыналық қабаттарының түрік тілдері үшін әдеттен тыс құбылыс екенін анықтау да бағалауға енгізілген.

Анықталған жер-су атауларына сүйене отырып, эпос бастапқыда Каспий-Арал-Мұғалжар-Еділ аралығында пайда болған, ал эпостағы жер-су атаулары ноғайлардың Еділ өзенінің батыс жағалауына қоныс аударуымен бірге көшіп-қонып, өзгерген деген пікір бар.

Сондай-ақ бұл бөлімде қару атауларының жіктелуі, жинақталған мәліметтерді қару туралы кәсіби әдебиеттердегі материалдармен салыстыру, ортағасырлық қарулар туралы мәліметтермен салыстыру, оларға баға беру қарастырылған.

Эпоста соғыс пен оның зардаптары туралы да баяндалатыны, батырлардың көне дәуірдегі мінез-құлықтары қазіргі ерекшеліктерімен салыстырылғанда, батыр ұғымының орта ғасырлардан бері танымдық-семантикалық деңгейде айтарлықтай өзгергендігі айтылады. Сондай-ақ зерттеуші көлемді еңбек бойынша жұмыс әлі де жалғасын табады деген пікірін білдіреді.

Зерттеуде тарихи мәтін болып табылатын «Қырымның қырық батыры» жыры негізінде тіл білімі мен когнитивтік лингвистика салаларында жан-жақты зерттеу жұмыстары жүргізілгені байқалады.

Диссертациялық жұмыстың тақырыбын таңдауда берілген теориялық білім пәннің көлемімен сәйкес келеді. Тақырыптың қалай өңделетіні және қандай көзқараспен бағаланатыны жақсы анықталған.

Диссертация тақырыбы бойынша толық әдебиеттерге шолу жасалып, қажетті жұмыстар анықталып, орынды пайдаланылды. Диссертациялық жұмыста өзіндік ерекшелігінен ауытқымай, ғылыми жұмыс стилі сақталды. Алынған сөздік деректер мұқият зерттеліп, бағаланып, соған сәйкес зерттеу нәтижелері анықталды. Нәтижесінде зерттеу теориялық және практикалық тұрғыдан жақсы ғылыми деңгейі және жеткілікті білімі бар кешенді зерттеу ретінде дайындалды. Диссертациялық жұмыстың құрылымы оның мазмұны, ғылыми негізделу деңгейі, ұсыныстары, анықталған тақырыпты ашатындай және оны көрсетуде сәтті. Сол себепті Дүйсен Қуатбек Қонысбайұлының «Тарихи мәтіннің лингвистикалық аспектісі («Қырымның қырық батыры» жыры материалы негізінде)» атты еңбегін сәтті деп санаймын және доктор дәрежесін алу үшін ұсынамын.

Проф. Др. Нергис Бирай
Памуккале университеті
21.03.2025 ж

/қолы/ /мөрі/